

Del II

**Bildstridens och
bilddiskussionens
orsaker**

HIERONYMVS SAVONAROLA.

Bland minnesvärda förreformatoriska personligheter finns bl.a. Savonarola i Bezas "Icones" 1580, se sid. 124, 173,224. Savonarola hade en restriktiv hållning till bildbruk, se sid. 70.

Bildstrid och ikonoklasm

Som nämnts kan 1500-talets bildstrid — liksom 700-talets — sägas börja med en omfattande bildstorm, *ikonoklasm*. Ofta förknippas man termen *ikonoklasm* med ett mer tumultartat bildstormande. En känd beskrivning av ett sådant bildstormande har vi i det c:a 1530 av Erhard Schoen gjorda träsnittet "Klagrede der armen verfolgten Götzen und Tempelpilder / über so ungleich urtayl und straffe".¹⁾ På ett något liknande sätt beskriver Gediccus bildstormandet:

"Denn die Sacramentirer / wo sie an einen ort die oberhand bekomen / da schafften sie alle Bilder / alle GemäÛlde / alle Crucifix / in den Kirchen / an den Altarn / in den Fenstern / vnd sonsten allenthalben ab. Vnd da erwarten sie nicht allweg der ordentlichen vnd mit zugehoÛrigen Obrigkeit / dass dieselbe etwa anordente Abgöttische Bilder hinweg zu thun / sondern ein jeder / wie ihn der Schwarm treibet / also leufft er zu mit Art / Barten / Beil (denn dieses sind die sterckeste argument in solchen ihren hitzigen streit wider die armen Bilder) hewet vnd schleget alles zu stuÛcken / verbrennet / vnd bringet hinweg wie er kan. — — — Sie koÛnnen nicht schimpfflich vnd spoÛttlich gnug von den Bildern vnd Altarn reden / sonderlich vom Crucifix." 2)

Gediccus fördömer här — liksom flertalet av de lutherska teologerna — bildstormandet och främst det som sker utan överhetens godkännande. Även många av de mer lutherska kyrkoordningarna påpekar att endast överheten har rätt att verkställa bildborttagandet. Bildstormandet är alltså ett allvarligt brott mot lag och ordning, så redan hos Luther i "Wider die himlischen Propheten":

MEs hat auch noch eynen feyl mit dissen bildestürmern, das sie selbs on ordnung dreyn fallen, und nicht mit ordentlicher gewalt faren, wie denn yhre propheten stehen, schreyen und hetzen den püffel und sagen: Ha hawe, reys, beys, schmeeyse, brich, stich, stosse, tritt, wirff, schlahe die götzen ynsd maul, Sihestu eyn crucifix, so spey yhm yns angesicht — — — Ja den poffel toll und thöricht machen und heymlich zum auffrur gewenen, etc." 3)

Vidare påpekar Luther att om man låter folk i allmänhet ta saken i egnahänder och riva ut bilder från kyrkorna så måste man också tillåta att de tar saken i egna händer när det gäller äktenskapsbrytare, mördare etc.:

1. se Max Geisberg, Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen. Die Stadt Münster, samt Bilderkatalog zu Geisberg der Deutsche Einblatt-Holzchnitt.

2. Von Bildern vnd Altarn... sid. Eiii.

3. WA 18 sid. 71.

”Wo man das zulesst, das der poffel on überkeyt die bilde stürmet, so mus man auch zu lassen, das eyn iglicher zu fare und töde die ehebrecher, mörder, ungehorsamen etc.” 1)

Bildstormandet har alltså ingen officiell kyrklig eller teologisk legitimation. Överhetens uppgift blir att stilla striden och återskapa lugn och ordning. Bildstriden kan enligt ovanstående citat anses börja s.a.s. ”nerifrån”, från gräsrotsnivå. Den forskning som bedrivits kring ikonoklasmen som företeelse har också ofta betonat just sociala, ekonomiska och politiska orsaker — inte minst i de fall ikonoklasmen kommer som en reaktion från folkets sida men även i de fall ikonoklasmen kan sägas ha en viss förankring och legitimation hos de styrande. Så har man diskuterat ikonoklasmen under kejsar Leo III och t.ex. fört fram att dennes edikt mot bilder endast var en religiös förevändning för att uppnå vissa politiska och ekonomiska mål.2) Liknande politiska och ekonomiska motiv kan anföras även när det gäller t.ex. den anhaltinska bildstriden och överlag när furstar under främst senare hälften av 1500-talet mer officiellt deklarerar en kalvinsk eller reformert bekännelse. Bildstriden börjar i detta fallet s.a.s. ”uppifrån” och den lutherska tanken om överheten blir komplicerad. Ikonoklasm som företeelse är ur många synpunkter ett intressant fenomen som dock faller utanför vår egentliga undersökning . Vi kan hänvisa till de undersökningar som gjorts av bl.a. von Végh, Warnke (utg.), Bredekamp och liknande.3) Av intresse här är att — som bl.a. von Végh — skilja den ikonoklasm som har dogmatisk förankring från den som främst har en social, politisk eller ekonomisk förankring eller från den som egentligen ingen förankring alls har utan kan betecknas som blott vandalism i största allmänhet. Förutom det vi allmänt kallar för bildstorm förekommer också då och då i kyrkans historia ett visst bildborttagande som en yttring eller ett resultat av förda djupare teologiska diskussioner angående t.ex. tolkningen och tillämpningen av det s.k. bildförbudet. Bildborttagandet kan också vara etiskt eller estetiskt betingat, så t.ex. i Italien i slutet av 1400-talet med Savonarola som upphov. Savonarola vänder sig dock inte kategoriskt mot bildbruk utan mot det oanständiga i främst renässansens konst. Olämplig konst kan förleda människan till syndiga tankar och gärningar.4) Ett sådant bildborttagande blev också vanligt vid reformationens införande på många håll och kunde naturligtvis ge upphov till vissa lokala konflikter eller stöta på motsånd från dem som inte önskade

1. WA Bd. 18 sid. 72.

2. se t.ex. Ouspensky sid. 135, von Végh sid. 13, Byzantinische Geschichtsschreiber, Bd. 6: Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz, Graz 1957 sid. 10.

3. se litteraturförteckning: von Végh, *Bildersturm...Warnke (utg.), Bredekamp* .

4. A. Blunt, *Artistic Theory in Italy 1450-1600*, 1980 sid. 117, von Végh sid. 75.

reformationens införande. Många kyrkoordningar och även vissa reformatoriska skrifter ger anvisningar om lämpligheten av att ta bort denna typ av konstverk. Enligt Flacius avmålas ibland de heliga gestalterna i en sådan skönhet och prakt att de snarare kommer att påminna om otuktiga och skökor. En ärkebiskop i Mainz lät t.ex. avmåla sin älskarinna som avbildning av den heliga jungfru Maria:

”Die Gemälde müßten ernst und nüchtern sein; dennoch malt man heilige Männer und Frauen mit solcher Pracht und Schönheit, dass es zu viel wäre, wenn man Buhler und Huren darstellen wollte: wie denn einst der Mainzer Erzbischof Albrecht für einen Tempel seine Beischläferin zur Darstellung der heiligen Jungfrau abmalen liess.” 1)

Sådana bilder skall enligt de lutherska teologerna tas bort. I Wittenbergfakultetens ”Notwendige Antwort” fastslås:

”LEichfertig Gemä^eld aber / vnd was der jugende zu bo^esen ergerlichen vnzu^echtigen gedancken mo^echte anlas geben / schaffe man ohn einig bedenken (doch in seiner gebu^erlichen ordnung) gentlich ab.”2)

När det gäller bildborttagande av etiska och estetiska skäl kommer striden primärt att gälla vilka typer av bilder som är acceptabla. Kyrkans bildstrider handlar inte ensidigt om huruvida det är tillåtet att ha bilder eller inte i ett kyrkorum. Dominerande frågeställningar och diskussioner är i stället ofta, vilka bildtyper eller bildfunktioner som är acceptabla, och här föreligger en komplicerad skala från *adoratio* till *ornamenta*, d.v.s. från en kultisk användning till att endast tillåta bilder i rent dekorativt syfte. När vi använder termen *bildstrid* innefattar denna dels egentlig ikonoklasm eller bildborttagande — d.v.s. en mer yttre, ofta handgriplig strid — och dels en dogmatisk strid eller diskussion angående bildbegrepp, bildfunktion och bildtyp. När vi behandlar bildfrågan i främst den lutherska teologin bör vi beakta dessa olika aspekter av bildstriden. Den egentliga striden sammanhänger naturligtvis med de ikonoklastiska tendenser som kommer från Karlstadt, Zwingli, Calvin och Beza m.fl. och gäller enligt Gediccus främst om man skall ha bilder i kyrkorna eller inte:

”Ob wir Christen im Newen Testament gantz vnd gar keine Bilder in der Kirchen haben du^erffen / ist heutigs tages der streit zwischen vns vnd den Sacramentirern / welche auffm Marckt vnd in Heusern die Bilder vnnnd Gemä^elde zulassen / sich auch des geldes / darauff Bildnuss gepreget / gebrauchen / Aber in den Kirchen wollen sie durchaus keine Bilder leiden.”3)

1. citat efter Preger I sid. 150 f.

2. Notwendige Antwort sid. 10 f.

3. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Giii.

Gediccus nämner här ytterligare en svårighet när det gäller bildfrågan, nämligen att t.ex. kalvinismen tillåter ett profant bildbruk . I detta profana bildbruk kan som vi skall se nedan 1) t.o.m. ingå en bild av någon helig gestalt. Här uppstår utöver själva bildfrågan bl.a. svårigheter att dra en gräns mellan profant och kyrkligt eller sakralt. Vidare uppstår vissa inkonsekvenser när det gäller det s.k. bildförbudet. Ytterst kommer bildstriden även här att gälla bildbegrepp, bildfunktion och bildtyp, även om den konkreta frågan är om man får ha bilder i kyrkorummet eller inte. Utöver denna strid med främst kalvinismen kommer de lutherska teologerna vidare då och då att invecklas i diskussioner med dels den romersk-katolska och dels den grekisk-ortodoxa kyrkan angående bildfrågan. Här är man principiellt överens att kyrkobilder får förekomma. Problemet är uteslutande skiljaktiga meningar angående bildbegrepp, bildfunktion och bildtyp.

1. se nedan sid.224 f.

Bildförbudet

Även om man inte kan förklara reformationsskettens ikonoklasm helt utan att ta hänsyn till sociala, politiska och ekonomiska faktorer, så dominerar dock den teologiska motiveringen hos både Karlstadt och Zwingli och senare hos Calvin och Beza. Deras motvilja mot bildbruk i ett kyrkorum har uteslutande sin grund i det gammaltestamentliga s.k. bildförbudet i 2 Mos. 20:4 f.: ”Du skall icke göra dig något beläte eller någon bild, vare sig av det som är uppe i himmelen eller av det som är nere på jorden eller av det som är i vattnet under jorden. Du skall icke tillbedja sådana, ej heller tjäna dem.” och i 5 Mos. 4:15 f.: ”Och eftersom I icke sågen någon gestalt den dag, då Herren talade till eder på Horeb ur elden, därför mån I nu noga hava akt på eder själva, så att I icke tagen eder till vad fördärligt är, genom att göra åt eder något beläte, något slags avgudabild, någon bild av man eller kvinna eller av någon bevingad fågel som flyger under himmelen eller av något kräfdjur på marken eller av någon fisk i vattnet under jorden.” Bildförbudet utgör ett särskilt bud enligt judisk lära och räknas här som dekalogens andra bud. Denna placering övertogs av de första kristna och har i vissa grenar av kristenheten förblivit här. Teologiskt har dock bildförbudet från början i kyrkans missionshistoria främst utgjort en förstärkning och ett förtydligande av första budet. Kyrkan hade i missionsituationer att hantera den rika användningen av gudabilder som ofta förekom i de hedniska religionerna och markera en annan gudsdyrkan, Apg. 17:29: ”När vi nu har vårt ursprung i Gud, då får vi inte föreställa oss det gudomliga som något av guld eller silver eller sten, som något en människa har format efter sina idéer och med sin konstfärdighet.” Kyrkans mission — inte minst där den gick hand i hand med kunga- och furstemakt — förde ofta med sig en typ av ikonoklasm, nämligen borttagandet av gamla hedniska avgudabilder. I flera av de historiska och kyrkohistoriska verk som de protestantiska teologerna använde sig av lovordas t.ex. Karl den Store för borttagandet av hedniska gudabilder, så av t.ex. Flacius.¹⁾ Även i skrifter argumenterande för bildbruk lovordas detta. Arndt

1. se innehållsförteckningen till Eccl. hist. (VIII) : Luneburgi idolum, 890: 46 et 892, 896 ; a Carolo destructo 887:7; spalt 888: ”Magdeburgi ibi enim Carolum fanum Veneris subverisse, scribet Cranzius, lib. 2, capite 12 Saxoniae, Luneburgi nam ibi Lunae idolum Carolus destruxit, Irenicus lib. duo decimo Exegeseos Germaniae,...”; Caroli M. in Saxones expeditio 922,50 - 924:7 - 932:10, samt not 1 nästa sida.

skriver i "Ikonographia":

"Wenn Abgöttische Bilder vnd Altar an einem ort weren / die ergernuss geben / das Volck zur Abgöttery reissete / also das es nicht davon lassen wolte / so soll die Obrigkeit nach dem Exempel Hisskiaë / vnd Jossiaë / die Bilder zubrechen / vnd Altar zerstoeren / wie der thewre Fuërst Carolus Magnus / die Abgötter der Sachsen hin vnd wieder zubrochen vnd zerstoeret hat." 1)

Detta bildborttagande anses helt ligga inom första budet i dekalogen och har till avsikt att förhindra dyrkan av andra gudar. Den teologiska samhörigheten med första budet ligger säkerligen också bakom att Augustinus 2) och via honom den romersk-katolska kyrkan och lutheranerna inte längre räknade bildförbudet som ett särskilt bud i dekalogen utan som Gediccus uttrycker det en specifikation av det första:

"... nicht fuër ein sonder Gebot / sondern fuër eine erklerung vnd mehrere specification der erste". 3)

Tidigt kom emellertid en annan tillämpning av bildförbudet. Samhörigheten med första budet trädde åt sidan och budet kom i stället att tillämpas på inomkyrkliga förhållanden, nämligen på redan befintlig kyrkokonst och kristen konst överhuvud. Härigenom träder själva bildframställandet som sådant i förgrunden och man betonar första ledet av 2 Mos. 20:4: "Du skall icke göra dig något *beläte* eller *bild...*" (kursiverat i denna undersökning). Att överhuvud göra en bild kunde vara diskutabelt. Denna betoning eller tolkning medförde också genast motstridiga meningar — redan hos kyrkofäderna. En speciell bilddiskussion var ett faktum, en diskussion som kyrkan framöver fick leva med. Främst från bildfientligt håll kom nu bildförbudet att framhävas som ett särskilt bud och så blev också vanligt under senare hälften av 1500-talet, t.ex. i "Heidelbergkatekesen" 1563. Från lutherskt håll hade man svårt att förstå framhävandet av just bildförbudet på bekostnad av andra partier i 2. Mos. 20 och i 5 Mos. 5. När det gällde t.ex. sabbatsbudet utelämnar enligt "Notwendige Antwort" nämnda katekes bl.a. följande i 5 Mos. 5:15: "Du skall komma ihåg att

1. Arndt, Ikonographia, Vorrede. Se vidare H. Lorenz, Quedlinburgische Geschichte 1. Band, 1922 sid. 23 f.; Kettner, Quedlinburgische Kirchen- und Reformationshistorie, Quedlinburg 1710 och häri angivna källor. Angående avgudabilders förstörande under Karl den Store se kap. IV och V: "... Diesen Abgott hat Carolus M zerstöret und die Saturnalis abgeschafft, vide Cranzii Saxoniam L 2 cap. 12, Dresseri Sächsische Chronicka, etc. — — Dass Bonifacius im VIII. Seculo von Rom nach Thüringen gekommen und viel heydnische Götzen-Bilder an den Thüringischen Grentzen zerstöret, beweiset Sagittarius in rebus Thuringicis etc."

2. se Notwendige Antwort sid. 110.

3. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Siii.

du själv har varit träl i Egyptens land, och att HERREN, din Gud, har fört dig ut därifrån med stark hand och uträckt arm; därför har HERREN, din Gud, bjudit dig att hålla sabbatsdagen.” :

”PFlegen doch sie (die Calvinisten) selber / in ihrem unreinen Heidelbergischen Catechismo bey dem dritten Gebot / so inen das vierdte ist / etlich viel wort auszulassen / die nach Mosis erzehlung vnd wiederholung der zehen Gebotten / Gott der Herr auch in der promulgation des gesetzes beim Gebot vom Sabbath ausgesprochen / nemlich do er sagt Deut. 5. Denn du solt gedencken / das du auch Knecht in Egypterland warest / vnd der HErr dein Gott dich von dannen ausgefu^ehret hat / ... ”1)

Enligt de lutherska teologerna i ”Notwendige Antwort” kunde allt i 2 Mos. 20 och 5 Mos. 5 inte vara med i katekesen främst av pedagogiska skäl. Det hade blivit alldeles för mycket att lära utantill och man ville helt enkelt skona särskilt barnen och inte besvära dem över förmåga:

”Vnd zwar dz D.L. diese wort (du solt dir kein Bildnis / noch nirgend eine gleichnis mache) im kleine Catechismo den Kindern vnd einfeltigem Volck auswendig zulernen nicht fu^ergeben wollen / ist daher vnd sonderlich die Kinder vber ihr vermo^egen nicht beschweren wollen.”2) Utom all diskussion var enligt ”Notwendige Antwort” att buden är tio till antalet: ”Vnd zwar ist hie ausser allem streit / das der Gebott Gottes zehen sind / welches das wort Decalogus mit sich bringet / auch der H. Geist selber die zehen Wort nennet.” 3)

Den kyrkliga traditionen har dock inte varit enhetlig när det gäller vilka bud som ingår i dekalogen. De lutherska teologerna vid slutet av 1500-talet var — utifrån det historiska material de hade tillgång till — väl medvetna om detta och önskade därför ingen strid. Kyrkan hade ju tidigare klarat av att leva med denna konflikt utan att fördöma någon som kättare påpekar ”Notwendige Antwort”:

”In der ersten Kirchen ist es fu^er ein unno^etiger streit geachtet / es haben auch die alten Lehrer daru^eber mit einander sich nicht gezancket / ob sie wol die Zehen gebot ungleich geordnet haben.”4)

Vidare:

”Was nun — — / die Sache selbs beru^ehret / sind in Theilung der Zehen Gebott weder die Juden mit den Christen / noch die Christen oder Christlichen Lehrer der Kirchen vnder sich selbs enig / vnd haben doch sie (die Lehrer der Christenheit) deswegen einander nicht verkezert noch verdammet.”5)

1. Notwendige Antwort sid. 105.
2. ibid. sid. 103.
3. ibid.
4. ibid. sid. 107.
5. ibid. sid. 103.

Utöver denna konflikt angående ordningsföljden och vilka bud som skall vara med i dekalogen föreligger ytterligare några problem angående bildförbudet. Som ingående i den Heliga Skrift ägde det även för lutheranerna en viss giltighet oberoende av om det räknades som särskilt bud eller inte. Ett sådant problem blev om det skulle räknas till morallagen eller till den judiska ceremoniallagen. Bildförbudet — liksom sabbatsförbudet— kom här ofta att räknas till ceremoniallagen, så hos Gediccus:

”Denn es (*bildförbudet*) gehöret vnter die Mosaische Ceremonien / welche vns zur Seligkeit nicht nötig. Ihnen den Juden ist gleicher weise in den Zehen Geboten der Sabbath / welcher bey ihnen der Sonnabend gewesen / zu heiligen geboten / welchs / so viel den Tag anlanget / vnser Gewissen nicht bindet.” 1)

Arndt menar här att antingen budet räknas till ceremoniallagen eller till morallagen så kan dock inte budet gälla ett totalt bildförbud. Ceremoniallagen är för Arndt en skugga och förebild som gått i fullbordan 2):

”Wiewol aber das ceremonialische Gesetz / als ein Schatte auffgehoret / eben darumb / weil die Typi vnd Figuren erfüllet sein / Dennoch so kan man daraus schliessen / das nicht alle Bilder ein gewel für Gott sein. So kan auch aus dem **Lege morali**, vom verbot der Bilder nicht erzwungen werden / das die Bildnussen für Gott so ein grosser gewel sein / wie etliche sagen / Vnd das man nicht ein enig Bilde haben solte.” 3)

Ett annat problem när det gäller bildförbudet är själva innebörden av ordet *göra* samt av begreppen *bild*, hebr.: תבונה, Septuaginta: ομοιωμα och *beläte*, hebr.: פסל, Septuaginta: ειδωλον .4) Vanligen menar man från lutherskt håll att det här endast är frågan om att tillverka en avgudabild. Angående ordet *göra*, *machen*, skriver Luther:

”Und wie wol unser geyster auff dem wortlyn 'Machen' hangen und ymer pochen: Machen, Machen, ist eyn anders denn anbetten, So müssen sie doch das lassen seyn, das dis gebot ym grund redet von nichts denn von Gottes ehre. — — Es gillt aber nicht, eyn wort eraus zwacken und drauff pochen, man mus die meynung des gantzen texts, wie er an eynander

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn ... sid. Hiii.

2. jfr här den damascenska tolkningen av bildförbudet, Menges, Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus, 1938 sid. 181: ”Wenn wir aber im neuen Bunde vom Sohne Gottes Bilder anfertigen, so sündigen wir nicht. Wir handeln nämlich nach dem Geiste der hl. Schrift. Wir verstehen den mystischen Sinn, der im Bilderverbote verborgen liegt. Das Bilderverbot untersagte den Juden die Bilder Gottes, da Gott unsichtbar war. Nun ist aber Gott sichtbar geworden.”

3. Arndt, Ikonographia sid. 21.

4. se vidare Karl-Heinz Bernhardt, Gott und Bild. Ein Beitrag zur Begründung und Deutung des Bilderverbotes im Alten Testament, Berlin 1956.

hangt, an sehen, So sihet man, das er von Gottes bildern, die nicht zu beten sind, redet.”¹⁾

Arndt hänvisar till den grekiska texten där ordet *beläte* av kyrkans fäder översatts och behållits i latinets *idolum* som f.ö. i senlatinskt kyrkligt språk uteslutande betecknar avgudabild:

”.../ das Gott nicht alle Bilder verboten habe / oder die Bilder an im selbst / da er spricht Exodi am 20. Du solt kein Bildnus machen / sondern den missbrauch / ist klar genug aus dem Texte / Denn er spricht: Diene inen nicht / vnd bett sie nicht an / da Gott beydes innerliche vnd die eusserliche Ehre der Bilder verboten hat. Denn so erkleret sich Gott selbst Exod. 34. da er diss Gebot wiederholet / vnd spricht: **Non facies tibi Deos conflates**. Du solt dir keine gegossene Go^etter machen. Vnd Levit. 25. wiederholet ers abermal / vnd spricht: Ihr solt euch keinen Go^etzen / noch Bildt / noch Seulen / noch Malstein machen vnd anrichten / das ir dafu^er anbetet / denn Ich bin der HE^err ewer Gott. Derentwegen im Griechischen stehet: **Non facies tibi Idolum**. Welches Wort auch die **Patres** behalten / vnd heisset nach gemeinem brauch ein solch Bilde / das man fu^er einen Gott anbetet.”²⁾

Hos Flacius föreligger samma tolkning men tillspetsad. Om bilder överlag inte får förekomma finns det enligt honom ingen anledning att förbjuda tillbedjan av sådana:

”Sonst so er strack und one alle bedingung alle Bilder verböte / so weren die wort von der anbetung vergebens da / Dann wie köndte man sie doch anbeten / oder inen dienen / wenn sie gar verboten / nit zugelassen / und keine vorhanden weren:”³⁾

Den teologiska bildstriden kan sägas börja från bildfientligt håll med en provokation utifrån bildförbudet. Även om fler moment och aspekter kommer in i den teologiska diskussionen kommer argumentationen när det gäller själva bildstriden — och bildbruket — dock ytterst att kretsa kring bildförbudet av naturliga skäl: antingen är det tillåtet eller också förbjudet att använda bilder i kyrkorummet. Så förekommer också en utförlig argumentation angående bildförbudet liknande den vi här refererat i flertalet skrifter för bildbruk från lutherskt håll. Ofta är denna argumentation ett direkt svar till läropunkter publicerade i bildfientliga skrifter. Från bildfientligt håll är det av vikt att söka markera bildförbudet så långt möjligt. Mer eftertryck får budet om det först och främst är ett självständigt principiellt bud i dekalogen. Härigenom erhålls också vissa möjligheter att tolka innebörden av orden för *bild* i 2 Mos. 20:4 något vidare än att blott låta dem stå för avgudabild.

1. WA Bd 18 sid. 69.

2. Arndt, Ikonographia sid. 21.

3. Flacius, Widerlegung / Eines Kleinen Deutschen / Caluinischen Catechismi / ..., 1563, sid. Ciii.

Som stöd för bildförbudet och ytterligare markering av detta har från de bildfientliga kyrkofäderna, t.ex. Hieronymus och Epiphanius, framförts en rad bibelhänvisningar som sedan mer eller mindre ingår i en fastare struktur i flertalet skrifter som angriper bildbruket. De ingår även i Laurensens "Malmøbogen":

"Att wi skulle ingelunde lade thennom gjøre eller haffwe, paa thet wi skwlle sky all affguderii, haffue wi schrifftten klarlige mange steder Først Exodi xx Thw schalt icke gjøre teg noget wdskaaaret billede eller nogen creatwrs effterlign, som er wnder himmelin Item i skwlle icke gjøre edher affgwder oc billede Leuit. xix Her om maa thw selff læse thw christelige læsere i effterschreffne bøger oc capittel Nummeri xxiii Detto. iiii oc v.vi. vii. xvii. xxix, iiii Re. xvii. Para. xv. xxxi:xxxiiii, Psalmo. lxxxxvi. cxv. cxxxiiii, Sapientie xiiii Esaie ii.xl.xlii. xliiii. xlvi. Item Hieremie ii.x, Ezechiel. vi. viii Osee x. xi, Amos: v, Mich:i.v, Naum.i, Abacuc. ii, Zacharie:x, i Cor:x, ii Cor. vi, Galat. v, i Tess. i, i Johan. v, Acto. xv,xxi, oc offwer alt less Baruc cap. vi Aff these oc mange andre steder i schrifftten maa wi oc formercke, att thet er icke goo att haffwe billede oc efftherlign i kirckerne, for forskreffn affguderii sag som sagt er..."¹⁾

Även Palladius stöder sin argumentering på några av de av bildmotståndarna vanligen använda bibelställena Ex. 20, Jes. 42 och 46, Jer. 10, Baruk 6, Hes. 6 och 16, Hab. 3, Ps. 97 och 115, Sap. 14, Rom.1, 1 Kor. 8 samt 1 Joh. 5. 2) Man sökte påvisa att bildbruket inte bara förbjuds i bildförbudet utan är mot Bibeln som helhet. I den kalvinska argumentationen fördes dessa och andra bibelcitater fram och på så sätt kunde argumentationen bli ganska omfattande kvantitativt. Wittenbergteologerna klagat också över mängden av bibelord som kalvinisterna kommer dragande med — självklart för en sjuåring att det i samtliga handlar om avgudabilder och inte om kyrkobilderna:

"Wann nun die Herrn Reformanten wider vnseren Kirchen einstu^ermen mit den Spru^echen Mosis vnd der Propheten / die sie mit grossem apparat / vnd in mercklicher anzahl herfu^erbringen / Als ...Exod. 20...Exod. 34. ... Num. 23. Deut. 5. ... Deut. 4... Esa. 40 ... Esa. 44. ... Jeremia am 10. ... 1 Reg. 11. ...Habacuc. ...2. ... Sap. 14. ... Jerem. 8. Und Ose. 8. ... Cap. 10. ... Rom. 1. ... 1. Cor. 10. ... 2. Cor. 6. ... 1. Joan. 5. ... Solche vnd dergleichen Spru^ech allesamt sind vns vnd vnsern Kirchen gantz vnd går nicht entgegen. Sintemal auch ein Kind von sieben jahren aus dem unverneinlichen klang der wort abnemen kan / wie daselbst von Go^etzenbildern geredet werde." 3)

Även dessa bibelställen tolkas alltså av de lutherska teologerna som gällande avgudadyrkan och avgudabilder.

1. Laurensen, Malmøbogen, utg. Rørdam 1868 fol. 54 ff.

2. N. Palladius, Erinnerung Von der rechten anrufung..., 1563 sid. Cii.

3. Notwendige Antwort sid. 27.

Ytterligare argument — främst typiskt kalvinska — som framförts mot bildbruk är vidare t.ex. att de religiösa bilderna är mot åttonde budet angående sant och falskt vittnesbörd 1) samt att de religiösa bilderna utgör ett kränkande av det gudomliga, av Guds majestät och fördoldhet.2)

1. se nedan sid. 155 f.

2. se nedan sid.182.

Den lutherska offensiva hållningen

För Karlstadt, Zwingli, Calvin och Beza m.fl. hade bildfrågan principiell teologisk dignitet. Luther och lutheranerna sökte länge inta en likgiltig hållning samtidigt som man inte gav vika för ikonoklasterna utan fastmer aktivt bekämpade dessa.¹⁾ Gediccus sammanfattar i sex punkter varför man från lutherskt håll bekämpade och förkastade bildstormarna: 1. De fördömer det historiska bruket av bilder i kyrkan. 2. De förorsakar harm hos de svaga. 3. De väcker en onödig strid i Guds församling. 4. Avskaffandet av bilder banar väg för kalvinismen. 5. De menar sig utföra ett Gud välbehagligt verk. 6. De upprättar ett nytt påvedöme och påtvingar folket något nytt.²⁾ Den viktiga punkten när det gäller den teologiska striden angående bilder är här främst den fjärde. Att bildstriden kom att bli så intensiv vid slutet av 1500-talet hänger naturligtvis samman med att man nu från lutherskt håll överhuvud önskade bekämpa kalvinismen. Kalvinismen framstod främst för gnesiolutheranerna ofta som ett värre hot mot kyrkan än t.o.m. påvemakten. Hotet förstärktes av att man dessutom menade att kalvinismen banade väg för Islam.

Konsekvensen när det gäller bildfrågan vid slutet av 1500-talet från både gnesiolutherskt resp. kalvinskt håll kan tyda på en bakomliggande teologisk helhetssyn. Frestande är här att tillämpa dogmhistorikern Alexander Schweitzers modell ³⁾ angående skillnaden mellan luthersk resp. reformert teologisk typ. Schweitzer söker skillnaden mellan luthersk och reformert teologi i själva den teologiska strukturen. Utmärkande för den lutherska teologin är att den struktureras av en förening, en gemenskap mellan det gudomliga å ena sidan och det skapade, det mänskliga å den andra sidan. Detta är genomgående i skapelselära, i kristologi och sakramentslära. Motsatt detta struktureras den reformerta teologin av en stark åtskillnad och avgränsning mellan det gudomliga å ena sidan och det skapade å andra sidan. Otto Fock ⁴⁾ bygger vidare på Schweitzers uppfattning och menar att den lutherska typen vid slutet av 1500-talet kompletteras av mystiken, medan den kalvinska typen kompletteras av

1. se nedan sid. 87 f.

2. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Kii.

3. Alexander Schweitzer, Die Glaubenslehre der evangelisch-reformierten Kirche, 1844.

4. Otto Fock, Der Socinianismus nach seiner Stellung in der Gesamtentwicklung des christlichen Geistes, nach seinem historischen Verlauf und nach seinem Lehrbegriff, 1847.

rationalismen, främst genom de antitrinitariska och unitariska riktningarna. Focks teori bekräftas delvis om man undersöker t.ex. Gediccus som bl.a. för en intensiv kamp mot kalvinsk rationalism. 1)

Skapelsesynen blir i perspektivet av dessa teorier intressant. De av konstnärer skapade konstverken tillhör nämligen för både luthersk och kalvinsk teologi själva Guds skapelse. 2) Om nu skillnader i skapelselära och skapelsesyn föreligger mellan luthersk och kalvinsk teologi kommer detta att ge utslag även i inställningen till konsten. Frågan är om den lutherska skapelseteologin under 1500-talet är mer "metafysisk" än den kalvinska. Den lutherska teologin kan utifrån nämnda teorier angående strukturen sägas betona Guds närvaro, Guds inneboende i hela skapelsen. Skapelsen är s.a.s. besjälad och har hela tiden en djupare andlig dimension. Inom fysikoteologin 3) utvecklas denna uppfattning och vi möter den hos Arndt i bl.a. fjärde boken av "Sanna Kristendomen" under titeln *Liber naturae* samt i kapitel IX i "Ikonographia". 4) Bildbruket motiveras i sistnämnda skrift just utifrån skapelsen.

Ytterst kan skillnaden mellan reformert och luthersk teologi sägas gälla inkarnationen, och inkarnationen bildar ofta det främsta underlaget för försvaret av bilderna. Gediccus förebrår bl.a. antitrinitariern Adam Neuser att denne utifrån satsen att det skapade, det ändliga, inte kan inrymma det oändliga, eviga: *Finitum non est capax infiniti*, slutit att Jesus inte på samma gång kan vara både sann Gud och sann människa. 5) Även om satsen inte primärt gäller bildfrågan så refereras den i flera av de gnesiolutherska försvarsskrifterna för bilder i samband med anhaltinska bildstriden. Mot kalvinsk "rationalism" argumenterar t.ex. Taurer på följande sätt:

"Die Calvinisten sind hochweise vnd verstündige Leute / haben auch viel anderer hoher Personen die irer meinung Beyfall geben / Derowegen wird ire meinung nicht vnrecht sein ? Hierzu ko^empt nun das auch / Nemlich / das die Caluinischen Lerer / als verschmitzte vnd verschmierte Gesellen / irer Sachen wissen einen gewaltigen Schein zu geben vor den Menschen / denn alle ire Lere reumet vnd schicket sich gantz sein mit der blinden Vernunfft / als: **Finitum non potest esse capax infiniti**, — — Welche Regel nicht aus Gottes Wort / sondern aus dem blinden Heiden **Aristotele** genommen ist." 6)

Taurer anknyter f. ö. direkt till Johannes Damascenus när det gäller

1. se vidare B. Arvidsson, "Ekumenik och universalism ...".

2. se nedan sid. 224 f.

3. se Wolfgang Philipp, *Das Werden der Aufklärung in theologiegeschichtlicher Sicht*, 1957.

4. se nedan sid. 198 f., 201 f.

5. se not 1.

6. Taurer sid. Ciii.

inkarnationen som stöd för bildbruket. Guds inneboende och Guds närvaro i skapelsen gör inkarnationen möjlig. Kristus kan även under sin tillvaro som människa här i världen på samma gång vara sann Gud. Det konsekrerade brödet och vinet kan — trots det anspråkslösa yttre — vara Kristus själv, hans samma kropp och blod och inte en blott symbol för detta. Sambandet mellan djupare teologisk hållning och yttre bruk, mellan nattvardsliturgi och bildfråga är uppenbart för t.ex. Arndt. Förordet till "Ikonographia" innehåller bl.a. ett ingående försvar för behållandet av altaret och här framhåller Arndt :

"Ich mo^echte aber gerne wissen / was doch dem Sacrament / oder den Leuten damit geholfen / wenn auff einem Ho^elzen Dische gehalten wu^erde ? Oder aus was ursachen es doch geschehen mu^esse / oder warumb es doch besser sey ? Ich halte sie haben keine andere ursach / denn das sie dass Nachtmal halten fu^er blosse Zeichen. Das ist im grunde ire meinung / da doch blosse Zeichen / schlecht Brod vnd Wein / kein Sacrament / oder des HErren Abendmal diese **cænam mysticam** machen / sondern ein irrdisches / vnd ein Himlisches Wenn sie aber das Sacrament hielten / fu^er den Leib vnd Blut des HErren / vnd vnterschiedeten des HErren Leib / wie S.Paulus vermanet / wu^erden sie so hart nicht wieder die Altar sein / denn derselbe auch eine erinnerung ist / des einigen einmal vollbrachten Creutzopffers fu^er vnser Su^ende. Darumb / vmb des gedechtnuss willen des Todes Christi / so im Abendmal geschicht / Altar billicher zubehalten."1)

Betoningen av *cæna mystica* mot en mer rationalistisk uppfattning där bröd och vin blott anses vara symboler och tecken för Kristi närvaro ger stöd för den struktur vi skisserat. Vi kan inte bortse från denna när det gäller det lutherska försvaret av bilder och bildbruk. Bildstriden i främst slutet av 1500-talet kan sägas innefatta väsentliga teologiska frågor utöver själva bildbruket som sådant och därmed blir också den offensiva hållning vi främst möter inom den gnesiolutherska riktningen förståelig i ett större sammanhang. Gav man vika för ikonoklasterna ansåg sig lutheranerna naturligtvis mista den s.k. evangeliska friheten, men den kalvinska argumentationen kring bildborttagandet angrep även andra väsentliga läropunkter i den lutherska teologin och dess struktur. Taurer påpekar angående det anhaltinska bildstormandet:

"Daru^emb so mu^essen wir nicht alleine sehen auff die Bilder an sich selbst / Sondern vielmehr was diese newe Carlstadtische Geister / vnter der Abschaffung derselben suchen vnd begeren. Denn es heist in Warheit von inen / wie Doctor Luther sagt: Lieben Herren / der Teufel meint nicht das Bilderstu^ermen / er wil nur ein Loch dadurch brechen / das er Blut vergiesse / vnd Mord anrichte in der Welt. Sie auch etwas anders vnter der Abschaffung des Bildnis vnser Herr vnd Heilandes Jhesu Christi / vnter der Abschaffung der Altar / des Bildnis von der Tauffe Christi / vnd anderer Christlicher Gemelde."2)

1. Arndt, Ikonographia sid. 10.

2. Taurer sid. Diii.

Kyrkoutsmyckning och de fattiga och nödlidande

Ett speciellt problem — även i modern diskussion angående kyrkoutsmyckning — utgör de ekonomiska aspekterna, t.ex. om det är rätt att använda pengar till dyrbar kyrkokonst när människor lever i fattigdom och svält o.s.v. Problemet möter vi egentligen redan i Matt. 26:6 f. En kvinna kommer här fram till Jesus och håller en flaska dyrbar balsam ut över hans huvud. Lärjungarna blir förargade och säger: "Vilket slöseri! För det där hade man ju kunnat få mycket pengar att ge åt de fattiga." Perikopen avslutas med att Jesus säger till lärjungarna (v. 13): "Sannerligen, överallt i världen där evangeliet förkunnas skall man också berätta vad hon gjorde och komma ihåg henne." Textcitaten belyser egentligen också problematiken angående den ekonomiska sidan av kyrkoutsmyckningen. Två synsätt inom den lutherska teologin kan här sägas kollidera. Utifrån den ovan skisserade lutherska strukturen om Guds inneboende i hela skapelsen och den nedan nämnda angående konsten och materien som en Guds gåva,¹⁾ som något gott som Gud givit människan i skapelsen kan människan utan förbehåll smycka tempelbyggnaderna till Guds ära. Samtidigt föreligger hos människan ett penningbegär, en vilja att för egen del lägga beslag på skapelsen. Vidare föreligger ett lidande i världen och här har den kristne att s.a.s. göra det bästa av den "ohederlige Mammons" egendom (Luk. 16:1 f). Den kristne skall naturligtvis förvalta det jordiska, materiella, till Guds ära. Här finns en möjlighet att både smycka helgedomarna till Guds ära och att tjäna de minsta syskonen i barmhärtighetsverk. Spänningen mellan att å ena sidan se världen som en Guds skapelse som dock å andra sidan kommit i händerna på den ohederlige Mammon leder till en paradox när det gäller kyrkoutsmyckningen. Vi kan tillspetsa problemet så här: För att pryda Guds hus måste den kristna församlingen för ofta dyra pengar via "Mammon" anskaffa det som egentligen är givet av Gud i skapelsen och detta kommer alltid att ske på bekostnad av de fattiga och nödlidande. Fullt så tillspetsat blir dock inte problemet i 1500-talets bilddiskussion, kanske främst beroende av att konsten mer än idag var en "bruksvara" och ofta ett vanligt hantverk.²⁾ Vidare kan man tänka sig att flera av de konstnärer som arbetade i reformationens tjänst gjorde detta av egen övertygelse och ideellt. Eftersom konsten ofta ansågs som ett vanligt hantverk

1. se nedan sid.224 f.

2. ibid.

kan man också tänka sig att man anlidade mindre kända konstnärer som avlönades lågt. Därtill bekostades kyrkokonsten på många håll ofta av kunga- och furstehus vilket reducerade prästernas och de kristna församlingarnas möjligheter att påverka en omfördelning av de ekonomiska tillgångarna. Viktigt är dock att påpeka att problematiken beaktas i bildstriden under 1500-talet och ger naturligtvis också upphov till vissa konflikter när det gäller bildbruket.

Inte minst i reformationens initialskede möter vi en viss reservation mot dyrbar kyrkoutsmyckning, och här uppkommer konflikter främst angående den romersk-katolska kyrkans ofta dyrbara och vid den här tiden vidlyftiga kyrkoutsmyckning, detta även om bilderna i sig var etiskt och estetiskt acceptabla. Vad man dock främst vände sig mot var omkostnader i samband med bilddyrkan. Laurensen skriver i "Malmøbogen":

"Icke wille wi heller bortkaste eller foracte billede eller taffler, hwor mandt icke anderledis thennom brwger end christelige som nw sagdt er Men dog wille wi icke heller ære thennom mett knæfald eller wnytteligh omkostning mett liwss, klæder, offer, gwld, sølff oc penninge Men thette bør os oc wille wi kaaste paa leffwnde billede, wore fattige metbrødre oc metsøstre, om huilke wi haffwe gwds bwdt oc befalning, at offre, giffwe klæde oc føde thennom oc icke om stock, steen oc døde billede, som er mennskens handwerck och gerning."¹⁾

Laurensen tar alltså här ställning mot ett onyttigt användande av sådant som kostar i ett kyrkorum på bekostnad av de fattiga och nödlidande — även om han också principiellt är mot den romersk-katolska bilddyrkan. Från bildfientligt håll däremot spelas ofta bildbruket och kyrkokonsten som sådan ut mot de fattiga och nödlidande. Från lutherskt håll kom efterhand främst en viss måttlighet att betonas:

"Wir sagen auch / Das es ergerlich und unrecht ist / das man auff die Bilde und Gemelte / in der Kirchen so grosse uncost wendet / und die heiligen anders / denn ihre historien zeugen / mit Gülden stücken / bliand / frembden / ubermessigen hoffertigen / ja auch leichfertigen habit / un also malet / als weerten sie Könige und Fürsten / und so hoffe im Frauenzimmer gewesen / was aus solchen Bilden und Gemelten / für besserung / in der Kirchen kompt / ist leichtlich zuverstehen / Es haben auch lange iar her / alle Gottes verstendige leute / hir ubergeklaget / und were wol zeit / Das einmal ein nützlich einsehen hievom geschehe / un dem sein mass gegeben würde/ das solch beköstigung / auff nütziger und nötiger dinge in der Kirchen / als zu erhaltung der ministeria und Studia, und unterhaltung der armen notturfftigen gewender würde."²⁾

Sistnämnda citat riktas också främst mot romersk-katolsk uppfattning och ingår i de anvisningar som ges i samband med Augsburg - Interim 1548.

1. Laurensen, utg. Rørdam 1868 fol. 54 ff.

2. Bekenntnuss unnd Erklerung auffs INTERIM... 1548 sid. Cciii.

Kyrkoutsmyckningen tenderar till slöseri, samtidigt som det föreligger en reaktion mot detta slöseri och synpunkter att pengar bättre kan användas till ämbetet, studier och de nödlidande. Som en parentes angående omkostnader till ämbetet kan nämnas att i "Notwendige Antwort" försvaras bruket av mässkläder just utifrån den ekonomiska aspekten — alltså rakt motsatt vad som t.ex. ofta kommer fram i modern debatt:

"... auch manchmahl den armen Predigern / welche wegen geringer besoldung böse kleider haben / solche Chorrock vor dem Volck (angeregter vrsach halben) vonnöten sind." 1)

Problem och spänning av ekonomisk och social karaktär kom även in i den lutherska kyrkobilddningen under senare hälften av 1500-talet, bl.a. att främst rika och förnäma uppsatte epitafier över eller porträtt av sig själva och anhöriga. Detta fördöms av Flacius:

"Auch ist es sehr ungeziemend in einem Tempel Gemälde von noch lebenden Personen aufzustellen und ihre Abzeichen und Titel beizusetzen, denn auff diese Weise wird aus einem Tempel Gottes und einem Haus des Gebets eine Schaubühne reicher und ehrsuchtiger Menschen gemacht. Diese Pest hat im Papstthum vielfach und stark geherrscht und beginnt nun auch bei uns um sich zu greifen; es wäre darum gut, wenn der gleichen einer ernsten Cencur durch fromme und gelehrte Männer unterworfen würde." 2)

De ekonomiska aspekterna ägnas dock föga uppmärksamhet i den gnesiolutherska argumentationen vid slutet av seklet. Detta hänger naturligtvis samman med att man här till varje pris ville försvara bildbruket mot kalvinismen och man möter snarare ett berömande av de furstar som bekostat dyrbar kyrkoutsmyckning. Överhuvud smyckas de kyrkor som används till luthersk gudstjänst nu ofta rikligt, framför allt senare under t.ex. Christian IV i Danmark. Överhuvud ansågs prydan det som sådant viktigt. 3) Av intresse i det här sammanhanget kan nämnas den predikan 4) som vi senare återkommer till, av Gediccus hållen vid återinvigningen av domkyrkan i Halle. Här uppmanas att tacka Gud för kyrkoutsmyckningen och för konstnärerna och deras skicklighet:

"... wen er Christliche fromme Hertenzen / durch einen sonderlichen trieb seines H. Geistes dazu bewegt / das sie lust haben Kirchen / Schulen / Predigstuhl / Altar zubawen / zuschmücken / vnd zu zieren. Denn Gott hat solchs selbst befohlen. Das man ihm ein Heiligthumb bawen sol. Vnd der ursachen halben gibt er geschickte kunstreiche Werkmeister / die er mit seinen Geist / Weisheit vnd Verstand reichlich begabet / — — / an Gold / Silber

1. Notwendiger Antwort... sid. Pi.

2. citat efter Preger I sid. 150 f.

3. jfr. sammanfattningsfunktionen enligt Lindgren: Att lära och att pryda.

4. se nedan sid. 217.

vnd Ertzt / damit ja das Kirchengewew auffs zierlichste vnd herzlichste mo^echt verfertigt werden." 1)

Kyrkobyggandet och utsmyckandet motiveras som vi senare skall se utifrån vad kyrkan egentligen skall användas till: som ett komplement till förkunnelse, bön och sakrament, till nådemedlen, en Guds gåva till människan till att tjäna hennes andakt och uppbyggelse. Slöseriet på kyrkobyggnader och kyrkokonst kommer ytterst att ha samma förkunnande värde som kvinnans slöseri med den dyrbara balsamflaskan enligt denna syn.

1. Gediccus, Christliche Leichpredigt / — — — . Samt kurzer Einweihung der Repurgierten und vernewerten Thumbkirchen zu Hall in Sachsen. Gedruckt zu Hall in Sachsen Anno 1589.

Adiafora

Att hänföra bilder till adiafora kan sägas vara ett sätt att söka undvika strid när det gäller bildfrågan. Adiaforabegreppet är dock inte ett teologiskt neutralt begrepp i sig, och främst under senare hälften av 1500-talet kommer de lutherska teologerna mer att anföra adiafora som stöd för en evangelisk frihet eller snarare evangelisk rättighet. Bidragande är här kanske Flacius kända hållning: *in casu confessionis et scandali nihil est adiaforon*. 1) Vad som utifrån Flacius skall betecknas som adiafora kan främst sägas styras av den motsatta uppfattningen. Om man alltså från kalvinskt håll kräver att bilder skall avlägsnas, kan ett tillmötesgående här från lutherskt håll uppfattas som en eftergift. Enligt Konkordieformeln får man i förföljelsetider eller när den kristna friheten är i fara inte ge vika för motståndarna ens i likgiltiga ting. 2) Komplicerat här är dessutom att man även från kalvinskt håll teologiskt hänför bilder till adiafora. Detta möter vi bl.a. i Mümpelgartische Gespräche 1586. I andra punkten av de akter som behandlar bildfrågan är man överens om att bilder hör till adiafora:

”II. Dass die Bilder / sie seien gemahlet oder geschnitzt / dardurch Historien und Geistlichen ding den Leuten fürgebildet werden (adiaphoron) also geschaffen sein / dass sie von Gott weder gebotten noch verboten / und demnach man sie haben / oder derselben mangeln kan.”3) Denna punkt till trots uppstår dock problem. Man var i stort principiellt överens i teorin men knappast i praktiken. Den egentliga frågan blev, om bilder får förekomma i kyrkorummet eller inte. Från lutherskt håll frågas bl.a. om det är nödvändigt att riva ner altaren prydda med bibliska motiv. Vidare är man i Mümpelgartische Gespräche från lutherskt håll trots allt osäker hur kalvinisterna kommer att hantera själva kyrkobyggnaderna med inventarier. Detta uttrycks i den fjärde punkten som egentligen är en fråga:

”IV. Die frage aber ist / ob umb der Abgötterey willen / so hin und wider allenthalben in den papistischen Kirchen getrieben wird / die Kirchen und Altär / so mit Bildern und Biblischen Historien / keines wegs aber mit Abgöttischen Bildern gezieret / und zur ausstheilung des Leibs un Bluts Christi im Heiligen Abendmal verordnet seind / sollen umbgerissen und hinweg

1. B. Hägglund, Teologins historia sid. 254.

2. ibid. sid. 260.

3. Theodori Bezae Gründliches Gegenberichts / Auff die handlungen des Mümpelgartischen Gesprächs / so zu Tübingen in offenlichen Trucke aussgangen / Ander Theil. Basel 1588 sid.3.

gethan werden ? Item / ob man die Orgeln auss den Kirchen hinweg reissen solle / als ob sie von Gott verboten weren / und mann sie in der Kirchen nicht haben / oder gebrauchen dörrfte ? Auff diese frage sagen wir lauter Nein / wollen es auch mit Heiliger Schrifft darthun und erweisen." 1)

Trots att Beza hänför bilder till adiafora — i princip även de som föreställer t.ex. bibliska motiv — och även erkänner den världsliga konstens värde reserverar han sig mot att ha bilder i själva kyrkorummet. Motiveringen är att de här gör större skada än nytta eftersom de förleder människan till avguderi och människan är av naturen benägen till avgudadyrkan:

"Picturam & sculpturam agnoscimus in rebus civilibus magnum usum habere: qua de re hic non agitur. Usum autem historiis sacris repraesentandis, et si per se est ἀδιόφορον : magis tamen nocere, quam prodesse, si in sacra loca inferantur, propter humani ingenii ad Idololatricum cultum propensionem ipsa experientia ostendit." 2)

Visare är därför att ta bort bilderna från kyrkorna:

"... eos sapienter facere iudico, qui omnia haec ex templis eliminant". 3)

Teologiskt sätts det lutherska adiaforaargumentet inför vissa svårigheter i samtalen med bl.a. Beza. Adiaforaargumentet har nämligen en viss begränsning när det gäller att teologiskt försvara bildbruket. Eftersom det alltid kan tänkas föreligga en risk att någon missbrukar en bild uppsatt i ett kyrkorum kan man utifrån adiaforaargumentet alltid yrka som Beza att bilder inte får finnas kvar för de i tron svagas skull. Om man därtill från lutherskt håll hävdar att bilder inte är nödvändiga borde man ju härifrån även kunna acceptera ett bildlöst kyrkorum — alltså här gå kalvinismen till mötes. Vad alltså adiaforaargumentet knappast tillåter är att till varje pris försvara att bilder skall vara kvar i kyrkorummet. Vill man yrka på detta måste adiaforaargumentet överges enligt t.ex. Flacius ovan nämnda sats. Jacob Andreae söker visserligen i Mümpelgartische Gespräche vidhålla adiaforaargumentet men därvid kommer till synes en viss svaghet i argumentationen mot Beza. Andreae antyder visserligen att den kristna friheten inskränks både om man hävdar nödvändigheten av att avskaffa bilder och om man hävdar att de måste vara kvar:

"Etenim non minus in libertatem Christianum peccatur, si populus doceatur, necessario haec omnia abolenda esse, quam si persuadeatur, necessario retinenda esse." 4)

Om bilder är adiafora föreligger inget måste:

1. Bezae 1588 sid. 41.

2. Acta Colloquii Montis Belligartensis, Tubingae 1587 sid. 393.

3. ibid. sid. 402.

4. ibid. sid. 405.

”Si enim ἀδιαφορα̑ sunt, sicut consensus inter nos est ; qua ratione hoc vel illud necessario vrgeri potest ? 1)

Andreae använder samma argument som Beza angående de svaga i tron men på motsatt sätt. Först skall avgudadyrkan bekämpas genom ordets förkunnelse, därefter är tiden mogen att avskaffa de synliga bilderna:

”Regula a D.Paulo praescripta, de infirmis non offendendis, accurate observanda est; Idola prius verbo Domini ex animis hominum evellenda, quam ab oculis eorum removeantur ...”2)

Andreae hävdar vidare att Luther gick försiktigt tillväga i reformationsarbetet och alltid lät ordet gå före. Enligt 1 Kor. 8 finns det inte någon avgud i världen och ingen annan Gud än den ende: Avgudar finns i människans hjärta genom Satans ingivelse. När de avgudar som finns i människans hjärta avlägsnas, utgör inte bilderna längre någon fara:

”Idolum enim in mundo nihil est, sicut Apostolus. 1. Corinth. 8 testatur; sed in cordibus resident hominum a Sathana fabricata. Ea cum ex cordibus eliminata fuerint, nihil amplius ab imaginibus periculi est.” 3)

Att s.a.s. gå försiktigt till väga med reformationsarbetet innebär vissa svårigheter. Vid slutet av seklet och kanske främst i samband med den anhaltinska bildstriden och det anhaltinska reformationsarbetet överhuvud tillspetsas denna problematik. Detta att gå försiktigt till väga kunde nämligen också uppfattas som en successiv avvecklingsplan under en längre tidsperiod, d.v.s. man skulle bit för bit reformera och efterhand avskaffa fler och fler av de ”papistiska” bruken allteftersom församlingen mognade. Oroväckande kunde det därför bli för flera kyrkoledare vid slutet av seklet om ingenting hänt i avvecklande riktning under flera decennier eller om det kyrkliga livet helt enkelt stod kvar på samma stadium som vid reformationens införande.4) Frågor om hur länge man skulle ha fördragsamhet med vissa rester av s.k. ”papistiska” bruk trängde sig på. Exorcismen vid dop hade t.ex. avskaffats i en del lutherska kyrkoordningar men behållits i andra. Att man från lutherskt håll vid slutet av seklet inte betraktade bildbruket som en rest från en ”papistisk” tid är dock uppenbart genom de försvarsskrifter och teologiska bearbetningar vi möter t.ex. i samband med den anhaltinska bildstriden. Visserligen kan man perifert möta tanken att bilder inte är nödvändiga. T.o.m. Arndt kan hävda att bilder inte är nödvändiga:

1. Acta... 1587 sid. 405.

2. ibid. sid. 391.

3. ibid. sid. 404, se vidare nedan sid. 162.

4. se t.ex. Notwendige Antwort sid. 83 ff.

”Doch sollen die Bilder frey sein, keine no^etig ding.” 1)

Utifrån Kol.2 hänför Gediccus bilder till adiafora:

”Also werden die Bilder im newen Testament gerechnet inter **Adiaphora**, vn^ter die stu^eck / welche fu^er Got: weder geboten noch verboten sind.”2)

Gediccus citerar vidare i det här sammanhanget Hieronymus:

”Die Bilder seind nicht no^etig zur Seligkeit / vnd verhindern doch auch den glauben nicht / wenn man sie ohn Aberglauben hat. No^etig sind sie nicht / sintemal sie geho^eren zu den Ceremonien / so da frey sein / vnnd ko^ennen niemand die Seligkeit mittheilen.”3)

Samma synpunkt framfördes tidigare även av Chemnitz, utifrån Luther, angående bilder som t.ex. föreställer sanna berättelser ur Bibeln och inte används till avgudadyrkan — dock skadar det inte tron om man är utan dem:

”Lutherus vero iuxta regulam Scripturae imagines, repraesentantes veras atque utiles historias, inter adiaphora posuit, que ornatus, memoriae, sive historiae gratia, sine superstitione haberi possint: & tamen si non habeantur, religioni & pietati nihil decedat.”4)

Hade man från kalvinskt håll svårt att acceptera bilder i ett kyrkorum trots att man dock teologiskt hänförde bilder till adiafora hade man vid slutet av seklet från lutherskt håll lika svårt att avstå från bildbruk trots att man fortfarande — som ”bisats” — kunde framhålla att bilder inte är nödvändiga. I främst den gnesiolutherska kampen mot kalvinismen skulle de snarare i praktiken bli nödvändiga som en bekännelsehandling. När adiaforaargumentet nu anförs sker detta också främst för att betona den evangeliska friheten. Angående rätten att använda bilder skriver Arndt:

”Also hat auch der Glaube diese freyheit / das er Christum durch eusserlich ding bezeugen / auch alle eusserliche ding frey brauchen mag / so nicht wider die Liebe vnd Gewissen streiten. Rom. 14. 1. Cor. 9.” 5)

Överhuvud kan knappast adiaforaargumentet anses ha någon större betydelse för den lutherska traditionen vid slutet av 1500-talet. P.g.a. det kyrkopolitiska klimatet var inte bildfrågan en likgiltig eller sekundär fråga, och någon egentlig ”frihet” att avstå från bilder eller ta bort dessa fanns knappast i de lutherska områdena vid slutet av 1500-talet.

1. Arndt, Ikonographia sid.27.

2. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Hiii.

3. ibid.

4. Chemnitz, Examen...IV 1573, här använd utgåva: Francofurti ad Moenum 1615 sid. 22.

5. Arndt, Ikonographia sid. 21.

Missbruk

Principiellt fastslog man tidigt inom den lutherska kyrkobilddningen bildbrukets berättigande. Samtidigt avvisade man bestämt missbruk. Även om man alltså i princip inom den begynnande lutherska traditionen hävdade den kristnes frihet i förhållande till bilderna, hade man dock här att ta ställning till vad man ansåg kunde vara missbruk av bilder. Redan "Riesenburgensis" 1525 stadgar i punkt 16:

"Die bilder in häusern und kirchen soll man nicht anbeten, denselben auch kein licht anstecken."¹⁾

Här görs ingen åtskillnad mellan bilder i hemmen och bilder i kyrkorumen men samma förbud råder: bilderna får inte bli föremål för tillbedjan eller kult. En bild missbrukas alltså enligt "Riesenburgensis" när den tillbes eller används kultiskt. Samma förhållningsregler ges i "Malmøbogen":

"At haffue billede i kircker eller icke haffwe thennom thet er christne menneske frit, liige som anden wduortis skick eller ceremonier. Ther som the icke misbrwgis, eller nogen haffwer icke anden mening om them end att the ere stock eller steen oc ett dødt efterlign, i hwilket ingen godhed aandelighed eller krafft er wdi Oc icke setter tiliid paa thennom, eller tilbeder knefaller, optender them liwss (etc.)

Hwor mand haffwer icke anden acht oc mening om thennom, end som nw sagt er, ther maa the wel staa oc bliiffwe, thi atth the ere hwercken onde eller gode i then skick oc efftherligen

Men haffwer mand anden mening om thennom, saa att thennom bør æris oc the haffwe nogen dygd oc krafft i seg, att mand kand faa nogen hielp eller trøst aff thennom eller for theris skyld, att mand skal bede thennom om noget)(serdelis the billede som geckelige gwdelige menneske lader wye, smørie, chrisme, bestencke mett wand, weffte mett røgelse, oc legge hellige mendts been wdi thennom, paa thet the skulle være oc hollis theess helligere

i thenne mening tha ere the ingelwnde gode, eller tillstedendis att være i kirckerne, icke forthi the ere i seg selff onde, men forthi att the ere orsage til misbrwg oc affguderii, som wi maa see oc acthe, hworlwnde armtt simpel folck haffwe seg her wdi til thenne dag

Thet er well sandt att mangan mandt wiste well, at i billede wor ingen krafft eller hellighed, men twsindhe emodt een wiste dog thet icke, men actede oc ansaae thennom for nogen serdelis god oc hellig tingest, oc ther faare gjorde thennom ære oc thienneste mett bønner, knæfald, offer, liwss, smøckerii mett gwld oc sølff, taffler, leffning oc sang, som wi see oc haffue seet almindelige her til dagss, oc end nw mange wanuitige gjøre, oc sette theris liidt storlige til

1. Die evang. Kirchenord. des XVI Jahrh., Bd. IV sid. 29.

forschreffne tingest Oc thette er ene, een stor sag til att ingen billede skwlle wære i kirkerne
I thette ere the oss frii, om wi icke misbrwge thennom.” 1)

Här avvisas utförligt olika kultiska handlingar i samband med bildbruk, likaledes att tillskriva bilderna någon inneboende kraft eller gudomlighet.

Art. XXI i Augsburgska bekännelsen om dyrkan av helgonen kunde på vissa punkter tillämpas på bildfrågan. Under främst reformationens begynnelsekedesätts bildfrågan ofta i samband med helgondyrkan och bilddiskussionen förskjuts innehållsmässigt till denna fråga. Detta är påtagligt hos t.ex. Melanchthon. Ett av nyckelorden i Melanchthons inställning till bildfrågan kan *anrufen* sägas vara, d.v.s. bildbruket sätts hos honom i relation till en rätt gudsdyrkan, gudstjänst och tillbedjan. Melanchthon ger ju också 1549 ut ”Disputatio de invocatione” 2) där sistnämnda behandlas. I företalet till Niels Palladius skrift 3) uppehåller sig Melanchthon särskilt vid detta och behandlar knappast bildfrågan som sådan. Här lovordas det reformatoriska verket i Danmark just för att man gått till rätta med avgudadyrkan och visat hur en rätt tillbedjan skall tillgå:

”dass ir den götzendienst so ernstlich straffet / und darneben anzeigt / wie man den waren Gott / und Jhesum Christum unsern Herren recht soll anruffen.”4)

Ett borttagande av bilder genom överhetens försorg lovordas också av Melanchthon i företalet till Palladius skrift. Det gäller vallfärdsbilder och bilder som man på annat sätt tillber eller ärar:

”Also ist es auch der weltlichen Oberkeyt mit sondern Ernst gebotten / dass ein jeder in seinem gebiedt / alle bilder und götze / die man mit Walfarten / anruffung / oder auff einige andere wege verehret / mit gewalt abschaffen unnd hinweg thun solle.”5)

Ståndpunkten är visserligen diplomatisk i linje med Melanchthons förmedlande hållning men som ovan nämnts otillfredsställande. Där bilder finns föreligger nämligen alltid risk för någon form av tillbedjan eller kult. Intressant är vidare Melanchthons yttrande här angående överhetens rätt att straffa dem som fortfar med avgudadyrkan och tillbedjan av bilder. Det är enligt Melanchthon viktigt att överheten inte bara vakar över förbuden att döda och att stjäla utan också över Guds förordningar om en rätt gudstjänst:

1. Laurensen, Orsagen oc een rett forclaring.... Malmøbogen, paa ny udg. ved H. Fr. Rørdam, København 1868 fol. 54 ff.

2. Wittenberg 1549.

3. se ovan sid. 50 f.

4. Erinnerung Von der rechten anruffung Gottes / vnd vermeydung der Go^ttzen. NICOLAI PALLADII. Mit einer Vorred des herrn Philippi Melanchthonis, 1563 sid. Aii.

5. ibid.

”Es soll aber ein Christliche Oberkeyt wissen / dass sie von Gott ander leute darumb ist vorgesetzt / dass sie vornemlich hanthabe die lehr des Göttlichen gesetz vom rechten Gottesdienst.” 1)

Christian III nämns här av Melanchthon i raden av furstar och regenter från Gamla Testamentets tid och framåt i kyrkans historia — bl.a. Konstantin den Store — som värvat om den sanna gudskyran och tagit bort avgudabilderna:

”Derhalbe auch was Josua / Josaphat / Ezechias / Josias / Constantinus / etc. und viel andere Gottselige König und Fürsten gethan haben / Gott dem Herren angenehm und wolgefellig gewesen ist. Welche das volck zur anrufung des waren Gottes gehalten haben / und mit grossem eyfer alle bilder und götzen / bey welchen abgötterey getrieben würde dapffer aussgereuttet. Under welche hochlöblichsten Könige auch ewer König Christianus droben im himmel in der ewigen frieden / Gott den HERREN lobet und preiset / und wird von alle frommen / insonderheyt aber von denen auss ewren Kirche / gelobet und gepriesen werden.” 2)

Även här framkommer att det enligt Melanchthon främst gäller *anrufen* och inte bildbruket som sådant. Det gäller 1. den rätta tillbedjan och 2. därför skall det bort som hindrar den rätta tillbedjan.

Vilka risker förekommer då i samband med bildbruk enligt Melanchthon? I ”Apologien” skriver Melanchthon: ”Från detta åkallande av helgonen gick man att göra bilder av dem. Även dessa bilder dyrkade man, och dem ansåg man besitta en viss kraft, såsom trollkarlar och mager uppdikta, att det finns kraft i de avbildningar av stjärnor, som man vid en viss tidpunkt framställt. Vi hava i ett kloster någonstädes sett en bild av den heliga Jungfrun, vilken på konstgjort sätt sattes i rörelse, liksom rörde den sig själv, så att den tycktes antingen vända sig bort från de bedjande eller nicka bifall till dem. Men vidskepelse i samband med alla bilder och målningar överträffas av helgonlegenderna, som man med stor myndighet offentligt förkunnar.” 3) Det gäller här i ”Apologien” bilder som har med helgondyrkan att göra. Helgondyrkan och bildbruk i samband med den jämsättes med hedningarnas avgudadyrkan. Så i ”Loci” angående brott mot första budet:

”Nec differunt ab ethnicis moribus invocatio sanctorum et statuarum cultus.” 4)

I brevväxlingen mellan Tübingenteologerna och Jeremias II förskjuts också bildfrågan innehållsmässigt till att gälla främst bilddyrkan och helgondyrkan och

1. Palladius, Erinnerung Von der rechten anruffung Gottes... sid. Aiii.

2. ibid. sid. Aiiii.

3. Svenska Kyrkans Bekännelseskriter, utg. av Dick Helander, 1944, art. XXI sid. 247 f.

4. Melanchthos Werke, II Band, 1 Teil sid. 291, jfr. F. Saxl, Antike Götter in der Spätrenaissance 1927.

blir på så sätt en tvistefråga — en av de tvistefrågor som slutligen får Jeremias II att avbryta brevväxlingen. Tübingenteologerna ställde sig i första sändebrevet avvisande till främst läran om dyrkan av helgonen:

”Das man sie aber anrufen müsse, damit sie uns als Mittler vor Gott vertreten, für uns oder für die Verstorbenen, billigen wir nicht. Auch nicht, die Heiligen oder ihre Bilder kniefällig zu verehren bzw. sie durch Kirchen und Weigaben zu ehren, damit wir nicht die Gott allein geschuldete Ehre auf Geschöpfe übertragen. Aus diesen Grunde bezeugen wir auch den heiligen Engeln nicht kniefällig Verehrung. Warum? Wenn auch ein gelehrter Unterschied gesucht wird zwischen Anbetung, die Gott gebührt, und dienender Verehrung, die den Heiligen erwiesen werde, so sehen wir doch in Wirklichkeit, dass man den Heiligen dasselbe erweist, was Gott allein gebührt.”¹⁾

Även för tübingenteologerna är det här främst helgondyrkan diskussionen gäller. Varken helgon, änglar eller Maria skall åkallas genom knäfall. En sådan tillbedjan tillkommer endast Fadern, Sonen och den Helige Ande:

”Der Vater, der Sohn und der Heilige Geist aber sollen kniefällig verehrt werden.”²⁾

Stöd finner man hos Epiphanius som ju egentligen företräder en bildfientlig uppfattning. Men även Basilius och Chrysostomus återopas. För grekiskt-ortodox tänkande kan bildläran inte separeras från läran om helgonen och tvärom. I andra sändebrevet från tübingenteologerna söker dessa dock frigöra bildfrågan från helgonfrågan. Helgonen är enligt tübingenteologerna väl värda att ha som föredöme men av det skälet är det inte nödvändigt att resa bilder av dessa:

”Sane ipsorum virtutes imitandas esse, supra etiam fassi sumus, sed eam ob causam non est necesse, ut illis erigantur imagines.”³⁾

En tillbedjan via bilder kan enligt tübingenteologerna inte stödjas utifrån Bibeln och därför är den meningslös:

”Neque Deus, neque Sancti ejus, hoc modo rite honorantur, quia hoc modo nusquam in sacra scriptura nobis est monstratus, ideoque est supervacaneus & illegitimus.”⁴⁾

Faller man ner inför en bild och ber om hjälp och tröst så har man också tillskrivit bilden något gudomligt:

”Deinde etiam imagini aliquid divinitatis, & majestatis coelestis, attribuit.”⁵⁾

1. Dokumente der Orthodoxen Kirchen zur ökumenischen Frage, Bd. II, Wort und Mysterium, Witten 1958 sid. 165.

2. ibid. sid. 166.

3. Tomus primus / secundus in quo continentur Augustana Confessio .... D. Ieremiae responsa, Lipsiae 1758, II sid. 234.

4. ibid. sid. 235.

5. ibid. sid.236.

Även argumentet att det inte är bildens materia i sig som tillbes utan den som bilden betecknar avvisas också:

”Neque imaginum cultum excusare potest, cum dicitur, non materiam imaginum adorari, sed illud, quod per imaginem significatur.” 1)

Skälet enligt tübingenteologerna är att även hedningarna menar att det inte är den materiella bilden utan den gudomliga makten i bilden de tillber:

”... non materiam imaginum, sed numen quoddam, quod per imaginem significatur.” 2)

Bilddyrkan är oriktig om det inte utifrån de bibliska utsagorna kan visas att Gud själv vill att han skall tillbes och äras genom bilder; detta gäller också helgonen:

”... nisi demonstretur sacrarum literarum testimoniis, quod Deus velit, ut ipse & sancti, in imaginibus colantur & honorentur.” 3)

Den lutherska kritiken av romersk-katolska och grekisk-ortodoxa kyrkan när det gäller bildfrågan sätts alltså uteslutande i samband med helgondyrkan och ett felaktigt kultiskt bruk av bilder. I de gnesiolutherska skrifterna tillkomna vid slutet av seklet t.ex. i samband med anhaltinska bildstriden har här ingen större förändring ägt rum. Man är även i dessa försvarsskrifter mån om att avgränsa sig mot de missbruk man ansåg föreligga inom främst den romersk-katolska kyrkan i samband med bildbruk. Gediccus vänder sig t.ex. mot den romersk-katolska bilddyrkan och kanske främst den i samband med krucifixet:

”Dargegen aber andere / als Papisten / halten dermassen vber die Bilder / dass sie dieselbige auch ehren und anbeten / vnd wer das nicht wil eingehen / denn thun sie in Bann / da siehet man wunder / wie die elenden Leute im Papsthumb mit den geschnitzten oder gegossenen Bildern vmbgehen / sonderlich mit dem Crucifix / da fallen sie für nieder, küssen und beten es an.” 4)

Thomas ab Aquino har enligt Gediccus farit vilse när han påbjudit tillbedjan av korset:

”Der gelerte Dominicaner Mu^ench Thomas von Aquin hat felschlich fu^ergeben / Man sol das Heilige Creutz anbeten / nicht zwar bloss / sondern mit vermischung vnd zusammen knu^epfung Christi vnd des jenigen / so der Meister geschnitzet vnd gemahlet hat.” 5)

Vidare avvisar Gediccus den vigning och konsekration av korset etc. som förekom i den romersk-katolska liturgin:

”Vnd die Pa^epstler weihen vnd consecriren alle Jahr in der Marterwoche das Creutz mit diesen Abgo^ettischen Worten / die in ihrem Pontifical stehen / vnd also lauten: ... Wir bitten dich

1. Jeremias II, Tomus primus / secundus... Lipsiae 1758, II sid. 244.

2. ibid.

3. ibid.

4. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Eiiii.

5. ibid.

HERR / du heiliger Vater / Allmechtiger ewiger Gott / du wollest gnediglich segnen diss holtz deines Creutzes / das es eine heilsame artzney sey dem Menschlichen geschlecht / ... Vnd Wenn sie in ihren processionen daher spatzieren / so rufet jederman vber laut / ... Siehe das ist das holtz des Creutzes / kommet vnd lasst vns anbeten. Es ist auch daher entstanden der Gruss bey den Mo^enchen vnd Nonnen gebreuchlich: O crux aue spes vnica; O du liebes Creuz sey gegru^esset du einige Hoffnung. Das ist lauter Abgo^etterey / vnd ein schrecklicher Missbrauch / vnd verkehrung des heiligen Namens GOTTes / vnd des allerheiligsten verdiensts Jesu Christi.” 1)

Av Wittenbergfakultetens ”Notwendige Antwort” fördöms också det romersk-katolska bildbruk där man på olika sätt tillber och dyrkar de materiella bilderna:

”Wir verfluchen aber hieneben mit rechtem ernst vnd von hertzen grund / nicht allein der Heiden Abgo^etterey / sondern auch den verdampten Go^etzendienst vnserer Widersacher / der Papisten / welche nicht allein mit anrufung der heiligen Engel vnd Menschen / sondern auch mit abgo^ettischer anbetung vnd verehrung der stummen / blinden / lahmen vntu^echtigen vnd leblosen Go^etzen / von dem einigen waren lebendigen Gott Auch straffen wir ausdr^ecklich / als su^endlich vnd abergleubig / die eusserliche geberde / wenn man die Bilder mit niederfallen / oder verneigen / oder Hut abziehen vor denselbigen / verehret /.”2)

Ett exempel som ofta anförs i luthersk litteratur som ett avskräckande exempel på missbruk är vallfarten till en Mariabild i Regensburg. Den nämns av Niels Palladius men också av t.ex. Paracelsus och Arndt. Enligt Arndt hade prästerna gjort huvudet ihåligt på denna Mariabild och hällde häri olja som sedan rann ut genom ögonen så att det såg ut som om Maria begrät folkets synder:

”... derer die Pfaffen ein hohl Heupt gemacht / vnd Ohle darein gegossen / welches ir hernach zur Augen aussgeflossen / vnd nicht anders gesehen / als hette sie geweinet vnd wurde das Volck beredt / sie beweinete die grossen Su^ende der Menchen / welches ein schentlicher vnd groser betrug war.” 3)

För Arndt hänger missbruk av bilder främst samman med djävulens verksamhet. Missbruk infördes av djävulen medan ett rätt bruk av tingen är av Gud:

”Nicht one ist es / Es ist ein schendlicher missbrauch der Bilder / durch den Teufel eingefu^eret worden / Denn aller ding rechter brauch ist von Gott / Der missbrauch aber vom Teufel.”4)

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn sid. Eiiii.
2. Notwendige Antwort... sid. 80.
3. Arndt, Ikonographia sid. 19.
4. ibid. sid. 16.

Liksom människan som skapats till Guds avbild blev en avbild av satan i.o.m. syndafallet har bilder kunnat bli avgudabilder, t.ex. kopparormen i Gamla Testamentet:

”Also ists den Bildern auch geschehen / da die Ehrne Schlange ein sichtbare Weissagung solte sein von Messia / ward ein Abgott daraus”.1)

Även de bilder som har sitt ursprung i naturen kom att missbrukas enligt Arndt vilket dock redan de gamla filosoferna — särskilt i Persien — förbjudit:

”Vnd aber der Po^ebel gesehen / das solche weise Leut mit solchen sachen umbgangen / vnd wu^enderliche Dinge damit vollbracht / haben sie allerley Thiere / Erden Gewechse / auch das Heer des Himels / vnd Himlische wirkung fu^er Go^etter gehalten / vnd dieselbe angebetet / Welches aber stets dieselben Philosophi / sonderlich die Perser / verboten / vnd gestraffet.”2)

För Arndt är egentligen bilderna som sådana något som tillhör vår existens och vår tillvaro. De kan inte avskaffas utan har en funktion. De skall brukas men de kan också missbrukas. Bild dyrkan är ett sätt att misbruka bilder och därför något kätterskt:

”Darumb ist die Bilder ehrung ganz Ketzerisch / Wie auch Simon Magus / vnd andere Ketzer / Bilder anzubeten gelehret vnd befohlen haben.” 3)

Arndt riktar inte sin kritik när det gäller missbruk av bilder främst mot romersk-katolska kyrkan utan för honom har bildmissbruket en vidare och djupare dimension. Överhuvud bör det påpekas att när de gnesiolutherska försvarsskrifterna i samband med anhaltinska bildstriden avvisar visst romerskt-katolskt bildbruk sker detta egentligen inte i syfte att polemisera mot den romersk-katolska kyrkan — som svarit fallet med t.ex. Chemnitz mot Bellarmin — utan främst för att rentvå sig från beskyllningar som riktats från kalvinskt håll. Enligt de gnesiolutherska teologerna kan man inte avskaffa allt som kan missbrukas för då skulle ingenting bli kvar av den kristna tron, inte ens Bibeln eftersom även den används av kättare för att förföra människor. Mot kalvinisterna skriver Gediccus:

”Das ist die gantze Seraphische Weisheit vnd Klugheit. Aber wenn das gelten solte / was wolten wir endlich von der gantzen Christlichen Religion vbrig behalten ? Denn ists nicht wahr / dass der Lu^egen vnnnd Mordgeist / durch Gottlose Ketzer die Bibel vnd gantze Heilige Schrift su bescho^enung gewlicher Irrthumb vnd Abgo^etttereyen gefu^ehret ....” 4)

1. Arndt, Ikonographia sid. 16.

2. ibid.

3. ibid. sid. 20.

4. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Di

En god regel enligt Gediccus är att avskaffa missbruket men behålla bruket,
tollatur abusus , & maneat vsus :

”Drumb hat nu die Regel hie stat vnd raum: **Tollatur abusus, & maneat vsus**, Man schaffe den missbrauch abe / vnd lasse den rechten gebrauch bleiben.”¹⁾

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Dii.